

ANLAMDA DOLAYLILIK

Gürkan Doğan
Hacettepe Üniversitesi

D. Wilson ve D. Sperber'in geliştirmeye çalıştıkları edimibilim (pragmatics) şimdiye kadar ortaya atılan her türlü dil ve dilbilim kuramını bir kenara bırakarak, her çeşit dil kullanımının algılanmasında yalnızca dinleyici ya da okuyucuyu önelemektedir. (Özünü 1994: 31)¹

If an idea makes me laugh, that is a sure sign it is a good idea.

Lou Centlivre

Bu yazı, özellikle grafiti dilinde karşımıza çıkarak gülmecenin oluşmasına katkıda bulunan 'anlamda dolaylılık' olgusuna edimibilimsel bir açıklama getirmeyi amaçlamaktadır. Bakış açımızı Dilbilim Araştırmaları 1990'dan bu yana çeşitli boyutlarını tartıştığımız **Bağıntı Kuramı** (Sperber ve Wilson, 1986) oluşturacaktır.

0. Giriş

Yazın kuramı çerçevesinde monistler ve dualistler arasında süregelmekte olan tartışma kolay kolay sona erecek gibi gözükmemektedir. Aynı içeriği farklı biçimlerle iletebilmenin olası olduğunu savlayan dualistlere karşı olarak monistler, biçimdeki en küçük değişimin içeriğe de hemen yansıtacağını öne sürmektedirler. Amacımız bu iki zıt yaklaşımdan herhangi birisine taraf olmak değilse de ele alacağımız konunun gereği olarak şöyle bir varsayımdan yola çıkacağız: Belirli bir düşünceyi, içeriğini değiştirmeden dile getirmenin birden fazla yolu vardır. Diğer bir

¹ Herşeyden önce, Özünü'nün geliştirildiğini söylediği şey edimibilim değil bir edimibilim kuramıdır. Daha önemlisi, Özünü'nün "D. Wilson ve D. Sperber'in geliştirmeye çalıştıkları" şeklinde değerlendirdiği süreç 1986 yılında sona ermiş ve bu çalışmanın sonucunda, ortaya Özünü'nün kaynakçasında yer almayan *Relevance: Communication and Cognition* adlı kitap çıkmıştır. "her türlü dil ve dilbilim kuramını bir kenara bırakarak, her çeşit dil kullanımının algılanmasında yalnızca dinleyici ya da okuyucuyu önelemektedir" ifadesi de, psikodilbilim ve yapay zeka alanlarında çalışan dilciler bir yana, en azından 1988 yılında yitirdiğimiz dil felsefecisi P. Grice için incitici olmaktadır.

deyişle, bir iletiyi dile getirebilmenin birden fazla yolu bulunmaktadır ve konuşucu da bu seçenekler arasından bir tercih yapmak durumundadır.

1. Anlamda dolaylılık

Bağıntı Kuramına göre bir sözcenin bağıntılı/anlamlı olabilmesi için řu üç etkiden birisini yaratıyor olması gerekmektedir:

- Dinleyicinin belleğine, daha önceden bellekte yer almayan yeni bir bilgiyi eklemesi;
- Dinleyicinin belleğinde daha önceden yer alan bir bilgiyi doğrulayarak sağlamlaştırması;
- Dinleyicinin belleğinde daha önceden yer alan bir bilgiyi yanlışlayarak silmesi.

Grafiti adı verilen metin türünde yazarın amacı, çoğunlukla, okuruna yeni ve daha önceden bilinmeyen şeyleri anlatmak değil, bilgileri yeni ve daha önce dile getirilmemiş bir biçim ve deyişle anlatmaktır. Bu çaba ortak olarak paylaşılan kimi bilgileri tatlı bir şekilde su üzerine çıkartma çabasıdır. Bu anlamda, sözü edilen metin türlerindeki genel amaç kimi bilgileri kuvvetlendirmek, veya tümüyle silmeye çalışmak şeklinde özetlenebilir. Bu tür bir amacı gerçekleştirmenin en iyi yolu 'ikna edici' kanıt sunmaktır ve 'anlamda dolaylılık' olarak nitelendirdiğimiz dil kullanımı da tam bu noktada önem kazanmaktadır. Aşağıdaki bölümde açıklamaya çalışacağımız gibi, bir düşünceyi doğrudan değil dolaylı olarak iletildiği durumlar incelenmeye değer gözükmektedir. Diyelim ki dondurucu bir kış günü bir arkadaşınızı ziyaret etmeye gidiyorsunuz ve odasına girdiğinizde pencerenin ardına kadar açık olduğunu farkediyorsunuz. Pencerenin kapatılmasını sağlamak amacıyla aşağıdaki seçeneklerden herhangi birisi kullanılabilir; farklılık, yeğlenen sözcenin ne ölçüde dolaylı ya da dolaysız olduğunda yatmaktadır:

- Lütfen pencereyi kapatır mısınız?
- İçerisi buz gibi olmuş.
- Evde penguen beslediğini bilmiyordum.

Yukarıdaki seçeneklerden her biri pencereyi kapatılmasını sağlayabilir ancak (1)'in gücü -yaratacağı etki- ile (3)'ün yaratacağı etkinin aynı olduğunu söylemek hiç de kolay değildir. Burada sözü edilen etki ile anlamda dolaylılık kavramı arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır. Bu çerçevede (1) dolaysız ve doğrudan anlatıma, (3) ise dolaylı anlatıma örnek oluşturmaktadır.

1.1 Benzerlik ilişkisi

Grice ile başlayan ve günümüzde neo-Grice'cı olarak bilinen çevrelerde halen geçerliliğini koruyan anlayışa göre bir düşünce ile dile getirdiği anlam arasında *aynılık* ilişkisi bulunmaktadır. Bu anlayış Grice'ın, insan bildirişimini düzenlediğini önesürdüğü *işbirliği* ilkesinin altında yer alan 'nicelik' ilkesine dayanmaktadır. Oysa aynı ilişkiye Bağını Kuramı açısından bakıldığında, bir düşüncenin önerme yapısı ile amaçladığı anlamı ifade eden sözcenin önerme yapısı arasında aynılık değil sadece *benzerlik* ilişkisi olduğu görüşü ağırlık kazanmaktadır. İki bakış açısı arasındaki farklılığın kuramsal bakımdan önemi büyüktür. Bu farklılık yüzünden kimi dilsel olgular kimi dilciler için görüntüden çıkabilirler ve doğal olarak da yok sayılırlar. Grice yanlılarının eğretileme (metaphor) ve tersinleme/yergi (irony) gibi şiir dilinin ve gülmececinin temelini oluşturun iki önemli öğeyi açıklamakta karşılaştıkları zorluklar da özünde yukarıda sözünü ettiğimiz kuramsal ayrılıktan kaynaklanmaktadır.

Anlamda dolaylılık olarak nitelediğimiz kullanımları açıklamada başvuracağımız benzerlik ilişkisini kısaca tanımlayan aşağıdaki alıntı önem taşımaktadır:

Belirli koşullarda, dünyadaki her türlü yapay ya da doğal olgu, kendisiyle benzerlikler gösterebilen bir başka yapay ya da doğal olguyu temsil etmekte kullanılabilir (Sperber ve Wilson 1986: 227).

Bildirişimde benzerlik ilişkilerinden yararlanılmasının temel amacı, dinleyicinin, bildirişim anında çevrede var olmayan kimi nesne, olay ya da kavramlara kısa yoldan ulaşmasını sağlamaktır. Örneğin, bir kimse siyasi tercihinin Mustafa Kemal'in büstünü göstererek ifade edebilir. Aynı şekilde, bir başka kişi de Kemalizme olan tavrını aynı büstü paramparça ederek ortaya koyabilir. Bu örnekte gerek siyasi tercihin anlatılması gerekse sözkonusu sisteme olan tavrın anlatılması sırasında benzerlik ilişkilerinden yararlanılmıştır. Bu bağlamda, benzerlik ilişkilerinin iki ayrı amaca yönelik olarak kullanıldığını öne sürmek olanaklıdır:

- dinleyiciye, bir konuya ilişkin bilgi vermek;
- dinleyiciye, bir olguya yönelik olan tavrımızı (bakış açımızı) iletmek.

Benzerlik ilişkilerinin belirgin olarak ortaya çıktığı kimi kullanımlar aşağıda örneklenmiştir:

(i) **Aktarma**

- (4) *Avukat, davalıya (fısıldayarak):* Suçsuzum
Davalı, yargıca: Suçsuzum.

Bu örnekte avukat, müvekkiline, mahkemeye söylemesi gereken şeyi fısıldamaktadır. Bu durumda dile getirdiği sözcenin önerme yapısını üstlenmemekte, "Suçsuzum" ifadesini sadece tırnak içinde kullanmaktadır. Oysa davalı aynı ifadeyi üstlenmekte ve salt biçim olarak değil, içerik olarak da sahiplenmektedir. Benzer bir durum aşağıdaki örnekte gözlenebilir:

- (5) *Çocuk:* Baba, biliyorsun ıspanak sevmiyorum.
Baba (çocuğu taklid ederek): Baba, biliyorsun ıspanak sevmiyorum.

Bu örnekte çocuğun ve babanın düzenekledikleri dil girdiler aynı olmakla birlikte, babanın kullanımı 'tırnakçi' dil kullanımüdür ve çocuğun kullandığı yapı, farklı bir tavrı iliştirilerek tekrarlanmaktadır. Böylelikle de çocuk, babası tarafından dolaylı olarak iletilen tavrı kavramakta ve patlıcanla ilgili direniş de kısa yoldan kırılmaktadır.

(ii) **Yaklaşık konuşma**

- (6) a. Karşılaşmayı 38.547 kişi izledi.
 b. Karşılaşmayı 40.000 kişi izledi.
- (7) a. 4.857.000 TL maaş alıyor.
 b. 5.000.000 TL maaş alıyor.

Sayısal ve mali ayrıntıların önem taşımadığı günlük konuşmalarda tercih edilecek sözceler hiç kuşkusuz (6b) ve (7b) olacak ve böylece de dinleyici gereksiz işlem yapmaktan kurtarılacaktır. Grice'ın saptamasının tersine, insanlar bildirişim sırasında çoğunlukla yaklaşık konuşmayı yeğlemektedir çünkü bu tür kullanımlar aracılığıyla amaca daha çabuk ulaşılmaktadır. Şöyle ki, konuşucunun amacı sadece alım gücü ve yaşam standardı ile ilgili genel bir bilgi vermek ise (7b), (7a)ya göre çok daha anlamlı/bağıntılı olacaktır.

(iii) **Eğretileme**

- (8) Bizim kayınbirader tam bir ansiklopedi.
 (9) Tığ işidir sevgi.

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi, şiir dilinin can damarı olan imge, temelde benzerlik ilişkilerine dayanmaktadır ve şiirde yakalanan anlam zenginliklerine de olabildiğince az zihinsel çaba karşılığında ulaşıyorsa alınan zihinsel tat daha da büyümektedir. (Doğan 1993: 136-137; Doğan ve Aksoy, sürüyor).

(iv) Tersinleme (Yergi)

Benzerlik ilişkilerinin yoğun olarak orta ya çıktığı durumlardan birisi de tersinlemedir. Grice çizgisinde yer aldıklarını söyleyebileceğimiz dilcilerin benimsedikleri ortak görüşe göre tersinleme, dile getirilen ifadenin tam tersi söylenmek istendiğinde başvuru bir dil kullanımudur (Öznlü 1990: 93; Wales 1989: 263). Tersinleme olgusuna Bağıntı Kuramı açısından bakıldığında ise dile getirilen ifadenin tam tersini söylemek şeklinde koyulan Griceci koşul, koşul olmaktan çıkmaktadır:

Tersinlemenin ortaya çıktığı durumlarda konuşmacı bir yandan bir kişiye atfettiği bir düşünceyi tırnak içinde kullanırken aynı anda da sözkonusu düşünceye yönelik tavrını yansıtır. Bu tavır bıyık altından gülümsemekten acımasız bir alaya dek uzanabilir (Wilson ve Sperber 1989:102).

Hemen dikkati çekeceği gibi yukarıdaki açıklamada 'tam tersini söyleme' gibi bir zorunluluk yer almamaktadır. Çünkü bu tür bir zorunluluk tersinleme olgusunu açıklayabilmeyi güçleştirdiği gibi etki alanını da daraltmaktadır. Buradan çıkan sonuca göre bir dinleyicinin tersinlemeyi anlayabilmesi için iki noktayı yakalaması gerekmektedir:

- a. Önce, sözcenin tırnak içinde kullanıldığını farketmeli;
- b. Sonra da bu sözceye yöneltilmiş olan tavrı sezmelidir.

Bu noktalardan herhangi birinde sözkonusu olabilecek bir aksama, tersinlemenin kaçınılması anlamına gelecektir:

- (10) Elbiseniz çok yakışmış.
- (11) Bir ülkeyi yönetmek için gerekli olan bütün niteliklere sahip bir hanım.

Bu örneklerden de anlaşılacağı gibi tersinlemeyi sözcenin tam tersini söyleme girişimi şeklinde kabul etmek, tersinlemenin etki alanını daraltmak anlamına gelecektir. Oysa tersinlemenin gücü, bıyık altından bıçak sırtına dek uzanabilecek

bir yelpaze içindeki ince/kalın eleştirel tavrı sezdirebilmekte saklı gibi görünmektedir. (10)un (12)den, (11)in de (13)den ayrıldıkları noktalar da sanki burada yatmaktadır:

- (12) Elbiseniz hiç yakışmamış.
 (13) Bir ülkeyi yönetmek için gerekli olan niteliklerin hiçbirisine sahip olmayan bir hanım.

Anlamda dolaylılık olarak nitelendirdiğimiz dil kullanımını da işte tam bu noktada ortaya çıkmaktadır.

2. Grafiti ve anlamda dolaylılık

Duvar yazıları ya da grafiti adı verilen metin türünün en belirgin özelliği 'saldırgan' oluşudur. Şöyle ki, hep hedef alınan bir düşünce vardır ve grafiti yazarı bu düşünceye karşı çıkar. Eleştiri dili çoğunlukla sivridir ancak hiçbir zaman dolaysız değildir. Eleştirilen, karşı çıkılan, alay edilen düşünce hep dolaylı dil kullanımıyla söze dökülür ve mutlaka gülmece ögesi taşır. Bu nedenle grafiti dilini ele alırken iki unsuru içiçe değerlendirmek gerekmektedir: Dolaylı anlatım ve gülmece ögesi. Bu noktadan yola çıkarak bu bölümde ilk olarak gülmece kavramının dilsel boyutunu değerlendirmeye çalışacağız. Bunu yapabilmek için de günümüze değin gülmece olgusuna ilişkin olarak öne sürülen açıklamaların en önemlileri şöyle özetlenebilir:

2.1 Gülmece

Önce insanların neden güldüklerini açıklayabilme çabasına yönelik olarak ortaya atılan yaklaşımlardan en çok dikkati çeken üç tanesini kısaca tanımlamak istiyoruz:

- a. *Rahatlama*: Berlyne (1967, 1969)) ve Rothbart (1977), gülme eylemini belirli bir gerilme sonrasında gelen rahatlama biçiminde açıklamışlardır.
 b. *Aşağılama*: Zillman ve Cantor (1976) ise gülme eyleminin bir başkasının aşağılanması ve ona karşı 'düşmanca' bir tavır sergilenmesi sonucunda ortaya çıktığı görüşünü taşımaktadırlar.
 c. *Çelişme*: İki olay arasında sözkonusu olan bir çelişmenin yakalanması ve bu çelişmeyi doğuran gerekçesinin saptanması.

Gülmecenin ardında yatan sırrın bulunmasına yönelik olarak en fazla kabul görmüş açıklamalardan biri olan *çelişme* modeli, yukarıda da belirttiğimiz gibi esas olarak birbiriyile çelişen iki olaya ya da dilsel ögeye dayandırılmaktadır. Bu yaklaşım

geniş ilgi görmüş olup Victor Raskin (1984) ve Walter Nash (1985) gibi araştırmacılar tarafından da geliştirilmeye çalışılmıştır. Çıkış ve varış noktaları bakımından Griceci olarak nitelendirebileceğimiz bu çalışmalardan Nash'in *The Language of Humour* adlı kitabındaki sınıflama daha sonra Türkçe örneklerle de uyarlanmıştır (Özünü 1991). Sözü edilen bu çalışmada Özünü, Türkçe grafiti örnekleri üzerinde durmakta ve bu örnekleri açıklarken Nash'in kuramsal açıklamasına dayanarak çelişme ögesini önplana çıkarmaktadır:

Sözleyin grafiti yazılarında en ez iki tümce bulunmaktadır. Bunlardan ilk tümce görünüşte bir olay, bir durum bildirir, bu yüzden üst yapı olarak düşünülür. İkinci tümce ise asıl olay ve durumu bildirmesine karşın sözcüde ikincil bir önem sırasındadır. Bu ikincil sırada bulunan alt yapı olayları ve dil birimleri, gülmeceye üst yapıya geçer. Dil kullanımındaki yapılarla gülmece yapıları arasındaki bu zıtlıktan doğan çelişme noktası, gülmeye neden olmaktadır (Özünü 1991: 132).

Yukarıdaki alıntıda sergilenen yaklaşım betimleyici bir bakış açısını yansıtmaktadır. Aynı olguya zihinsel süreçler açısından bakıldığında ise, büyük bir hızla ve çok kısa sürede oluşan anlamlandırma süreçlerinde, alıntıda sözü edilen alt yapıların ve üst yapıların inşası, yapılar arasındaki geçişler, dil birimleri, gülmece yapıları türünden psikolojik gerçeklikleri varmış gibi sunulan olgular için dinleyicinin zamanı ve sabrı olduğunu varsaymak, hayli iyimser olmayı da gerektirmektedir.

Söz konusu alıntı ile ilgili olarak katılmakta güçlük çektiğimiz bir diğer saptama ise, "... grafiti yazılarında en az iki tümce bulunmaktadır" şeklinde Nash'den aktarılan zorunluluğa ilişkindir. 'Çelişme noktasının olabilmesi için en az iki de tümce olmalıdır' şeklindeki önyargıdan kaynaklanan bu saptamanın her zaman geçerli olamayacağını göstermek için aşağıdaki tek sözcüden oluşan grafiti yeterli olacaktır:

(14) Annem beni sinemada sanıyor.

Bu örnekte de görüleceği gibi, çelişme noktasının varolması için iki ayrı tümce değil, iki ayrı tavır yani iki ayrı bakış açısı gerekmektedir. Bakış açısı olarak nitelendirdiğimiz ve konuşucunun bir düşünceye yönelik olan tavrını ortaya koyduğu durumların mutlaka dilsel olarak söze dökülmesi zorunluluğu yoktur. (14)deki örneği bu çerçevede değerlendirirsek, çelişmenin iki ayrı tümce arasında değil, 'yavrusunu sinemada sanan annenin bakış açısı' ile 'kendisini sinemada sanan annesinin bakış açısını sinema dışında bir yerlerde değerlendiren yavrunun bakış

açısı' arasında olduğu ortaya çıkmaktadır. Dışarıdan bakan bir kişi için ise bu çelişmeden gülmece olduğu kadar hüznün ve bir burukluk duygusu da çıkabilmektedir. Dilimizde yer alan "acı acı gülmek" kullanımı da sanıyoruz gülmececiyi aynı zamanda ağlatabileceği gerçeğini doğrulamaktadır. Bu anlamda "güleriz ağlanacak halimize" şeklinde dile getirilen yakınma da çoğunlukla açısı olmayan bakışlara yönelik olarak gündeme gelmektedir.

2.2 Anlamda dolaylılık, etki, ve bakış açısı

Yukarıda vurguladığımız noktaya açıklık getirmek ve anlamda dolaylılık ile bakış açısı kavramları arasındaki ilişkiyi açığa çıkarabilmek amacıyla bir dizi örneği ele alalım:

- (15) Hükümet başarısız, toplumda huzur yok, ülke kalkınmıyor.
- (16) Hükümetin başarılı olduğunu, toplumda huzur olduğunu, ülkenin kalkındığını söylemek için insanın aklını kaçırmış olması gerekir.
- (17) hükümet başarılı
toplum huzurlu
ülke kalkınıyor
tek şikayetim hunimden
başıma büyük geliyor

(Özdemiroğlu 1990: 44)

(17) numaralı örnekte dile getirilmek istenilen düşünceyi (15) ve (16) numaralı örneklerle de yaklaşık olarak ifade etmek mümkün görünmekle birlikte, bir gülmece yazarı olan Vedat Özdemiroğlu, *Kaldırım Yazıları* (1990) adlı kitabında topladığı grafitiler arasına (15) ve (16)yı değil, (17)yı almaktadır. İşlerin hiç de iyi gitmediği bir ülkedeki muhalefet lideri Meclis kürsüsünde yaptığı bir konuşmada (15)i hatta (16)yı dile getirebilir. Ancak, (17)yı tercih eden kişinin ya gülmece yazarı ya da gülmece yazarı olan bir muhalefet lideri olabileceğini söylemek de çok yanlış olmaz.

Söylemeden dile getirme sanatı olarak tanımlayabileceğimiz grafiti adlı metin türünün özelliklerinden söz ederken, kullanılan dilin çoğunlukla sivri olduğunu vurgulamıştık. Yergiyi ve gülmeceyi içinde barındıran grafitinin gücü, ifade ettiği düşünceyi doğrudan değil dolaylı yoldan iletmesinden kaynaklanmaktadır. Bir diğer deyişle, grafiti yazarının dile getirdikleriyle demek istedikleri arasında 'anlamlı' bir boşluk bulunmaktadır. Bu boşluk yalnızca çıkarımlar aracılığıyla doldurabilir ve sezdirilen anlam da böylelikle açığa çıkarılmış olur.

Grafitiden tat aldıklarını söyleyen okurlar için doldurulması gerekli olan bu boşluk bir görev değil bir hoşluktur. şöyle ki, okur, yazar tarafından kasıtlı olarak bir kanaldan diğer bir kanala gezdirilmektedir. (17)de de aynı durum sözkonusudur:

Sözü edilen grafitide yer alan satırların turnaçiğinde kullanıldığını gösterecek hiçbir dilsel veri bulunmamaktadır. Oysa grafitinin doğru anlaşılabilmesi için öncelikle konu edilen düşüncenin turnaçiğinde kullanıldığının anlaşılması gerekmektedir. Ülkede herşeyin yolunda gittiğine inanan bir kişinin ağzından başlayan grafiti ilk başta hiç kimseyi yadırgatmayabilir. Nitekim bir ülkenin başbakanı her akşam televizyon ekranlarından (17)de yer alan sözcelere benzeyen şeyleri dile getirebilir.. Bizim örneğimizde ise konuşan kişinin bir başbakan değil, toplumda "deli" olarak nitelendirilen kesime ait bir birey olduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak bu sonuç (16)daki gibi açık olarak dile getirilmeyip, okurdan (18)deki bilgiye ulaşip kullanmasını gerektirecek dolaylı bir yol aracılığıyla sağlanmaktadır:

(18) Başında huni taşıyan kişilere deli denir.

Grafiti yazarının, tercihini (17)de olduğu gibi 'deli' kavramının açık olarak düzenlendiği seçenekten değil, okurun (18)ji kullanmasını gerektirecek seçenekten yana kullanarak elde ettiği kazanımlardan söz edilebilir. Bu kazanımların 'deyiş' kavramı çerçevesinde ele alınması yararlı olacaktır.

3 Anlamda dolaylılık ve deyiş

Öncelikle vurgulamak istediğimiz nokta, deyiş kavramının kullanımına ilişkin bir önyargıya ilişkin olacaktır. Daha önce eleştirdiğimiz Griceci yaklaşım, deyişle ilgili çalışmalarda da kendine özgü durağan bakışıyla ortaya çıkmakta ve bu kavrama sınırlı anlamlar yüklemektedir. Örneğin Wales (1989: 38), deyişbilimsel çalışmaların temel amacının sadece metinlerin biçimsel özelliklerini bulup çıkartmaktan ibaret olmadığını, tersine bu özelliklerin metinlerin anlaşılması sürecine işlevsel olarak nasıl katkıda bulduklarının araştırılması gerektiğini söylerken doğru bir yöne işaret etmekle birlikte yöntem olarak yazınsal etkileri salt dilsel (linguistic) nedenlere bağlamaktadır. Bağıntı Kuramı çerçevesinde yapılan çalışmalar ise yazınsal etkileri açıklayabilmek için çıkarımsal süreçlerin özelliklerini de gözönünde tutmanın zorunluluğunu ortaya koymuştur (Blakemore 1987, Doğan 1992). Deyiş kavramına yaklaşırken bağlamı önplada tutma eğiliminde olan Leech ve Short (1981) ise "Deyiş, dilin belirli bir bağlamda belirli bir kişi tarafından, belirli bir amaca yönelik olarak kullanılış biçimidir" diyerek anlamlama süreçlerinde bağlamın konuşucu tarafından dinleyiciye verildiğini kabul etmektedirler. Oysa konuya Bağıntı Kuramı açısından bakılınca bağlamın konuşucu tarafından verilen değil dinleyici tarafından bildirişim sırasında kurulan bir psikolojik oluşum olduğu sonucuna varılmaktadır. Leech ve Short'un yaklaşımı, bildirişimi durağan olarak ele alırken *bağıntı*'nın öngördüğü yaklaşım devingen bir nitelik taşımaktadır. Bu nedenle de aşağıdaki alıntı, Leech ve Short'un (1981: 121) dil kullanımında çıkarımsal

boyutun işlevini yok sayıp dili sadece bir düzenek (code) olarak ele almanın getireceği sıkıntıların ayırımında olduklarının bir ifadesi olarak görülebilir." Eğer dil bir düzenekse, kullanıcıların yaratıcı becerilerine ayak uyduran hayli karmaşık ve gerektiğince tanımlanamamış bir düzenektir". Bu doğrultuda yaygın olarak kullanılan aşağıdaki türden tanımlamalar açıklayıcı olmaktan çok 'figüratif' nitelik taşımaktadır: "Deyiş düşünceye giydirilen giysidir", "Deyiş doğru yerde kullanılmış uygun sözcüklerdir", "Deyiş sözde ve savda adaptır."

Deyiş kavramına ilişkin olarak özetlemeye çalıştığımız farklı yaklaşımlar arasındaki en önemli ayırım, bildirişim sırasında dinleyicinin harcadığı zihinsel enerji ile karşılığında elde ettiği anlam kümeleri arasındaki dengenin gözönüne alınıp alınmadığına ilişkindir. Bu anlamda fiziksel olarak dile getirilen yani düzeneklenen dilsel girdilerin dinleyiciden talep edeceği zihinsel enerji ile karşılığında sunabileceği anlam kümeleri arasında 'maliyet'/getiri bakımından doyurucu bir denge yoksa, bildirişimin iki ucu arasında bir uyumsuzluktan söz edilebilir. Bu tür bir uyumsuzluk, söylemin dinleyici için ya gereksiz ölçüde açık (explicit) ya da fazla örtülü (implicit) olduğu anlamına gelir; fazla açık ve fazla örtülü durumların herikisi de bildirişimde gözetilmesi gereken denge bakımından istendik durumlar olmaktan uzaktır. İlkinde sıkıcı olma, ikinci durumda ise anlaşılmama tehlikesi ortaya çıkar.

Yukarıda sözünü ettiğimiz iki durum, deyiş kavramının içeriği bakımından önem taşımaktadır. Konuşucunun tercih edeceği denge, bildirişimin iki ucu arasında var olan ya da kurulmak istenen ilişkinin niteliğine ilişkin ipuçları taşıyacaktır. Bu noktada Bağıntı Kuramı çerçevesinde yapılan bir saptamayı yinelemek gerekirse, bir sözce aracılığıyla düzeneklenen dilsel girdinin 'ağırlığı/hafifliği'ne bakılarak konuşucunun, dinleyicisinin

- i. bilişsel yeteneklerine;
- ii. dikkat düzeyine;
- iii. bildirişimde ne ölçüde yardıma ve yönlendirmeye gereksinimi olacağına;
- iv. iki uç arasında var olan/olacak duygusal yakınlık/uzaklık ile sırdaşlığa

ilişkin bir kanıya varılabilir (Doğan 1993: 137).

Grafiti dilinde açığa çıkarmaya çalıştığımız ilişkinin altında da hemen yukarıda sıraladığımız noktalar yatmaktadır. 'Huni' üzerine kurulmuş olan grafitide de, yazar, okurun bilişsel yeteneğine güven duyduğu için fazlasıyla açık olacak 'deli' girdisini yeğlememekte, "Memlekette işlerin yolunda olduğuna ancak deliler inanabilir" türünden bir sonucu okurun kendisine buldurmaktadır. Diğer bir söyleyişle, yazar, demek istediğini, söylemeden dile getirmektedir. İncelemeye değer görünen bir deyişsel özellik olan "söylemeden dile getirme sanatı", "anlamda dolaylılık" ile elele yürümekte ve bakış açılarının çeliştiği noktada da gülmeceye neden olabilmektedir. Bu saptamamızı bir örnekle destekleyelim:

- (20) nefis bir geceydi
teşekkürler polis bey (Üstündağ 1990: 40)

(20a) olarak kullanacağımız "nefis bir geceydi" sözcüsü, doğal olarak okuru çabucak genelgeçer bir senaryoya gönderecektir ve bu senaryonun sınırları okurdan okura değişebilmekle birlikte, genel olarak 'birlikte güzel bir gece geçiren bir çift'e ilişkin ayrıntılar zihinde kullanıma alınacaktır. Sözü edilen güzel geceyi izleyen günde birbirlerine teşekkür eden 'mutlu çift' senaryosu geçerliliğini sürdürürken (20b) olarak söz edeceğimiz "teşekkürler polis bey" sözcüsü devreye girmekte ve yaratılmış olan söylemin 'doğal' yani beklendik akışını değiştirmektedir. Kasıtlı olarak yaratılan bu sapma noktası elbette belirli bir amaca hizmet etmektedir. Sapma olarak nitelendirdiğimiz bu geçişi bir dizi örnekle açıklamaya çalışalım:

- (21) Dün akşam bir Çin lokantasına gittik. *Yemek* harikaydı.
(22) Dün akşam bir Çin lokantasına gittik. *Film* harikaydı.

(22)de yer alan *film* kavramı tahmin edilebilecek nedenlerden ötürü dinleyici için yadırgatıcı olacak ve sözce büyük olasılıkla işleminden çıkarılacaktır. (20)deki durumda ise benzer bir yadırgama *polis bey* girdisiyle sağlanmakta ancak sözce işlemde kalmaktadır. *Çin lokantası* ve *film* arasında kurulamayan bağıntı, sözcenin reddine yol açarken, *gece* ile *polis* arasında -ne yazık ki- *karakol* aracılığıyla kurulabilecek olan bağıntı türü, okurun işbirliğini sağlamaktadır. Doğal olarak ta iki sevgilinin birlikte geçirdikleri nefis bir geceyle, gözaltında tutulan bir kişi ile nazik olma kaygısı içinde olmayan bir polis memurunun birlikte geçirdikleri *gece* kavramının ayrıntıları kimi ülkelerde düşünmeye değer farklılıklar doğuracaktır. Yazar tarafından açık olarak kullanılmamasına rağmen, bu grafiti aracılığıyla kimi okurların zihinsel süreçlerinde *işkence* kavramı ve bu kavrama ilişkin ayrıntılar canlanıyorsa, sevgililere ve işkencecilere yöneltilmiş bakış açıları doğal olarak çelişecek ve ortaya "yavrusunu sinemada sanan anne" ninkine benzer bir hüznün çıkabilecektir. Yine bu gerekçeye dayanarak, gülmece ile hüznün arasında ince bir sınır olduğunu ve bakış açısının tam bu noktada turnusol görevi göreceğini vurgulamak istiyoruz. Yine bilindiği gibi bakış açıları dilsel olarak düzenlenemezler ve anlaşılabilirlikleri için çıkarımlar şarttır. İşte bu nedenle okurların metinlerden aldıkları tatların ardında yatan gizemleri büyük ölçüde çıkarımsal süreçlerde aramak gerekmektedir. Yinelemek gerekirse, fark (20) ile (23) arasındaki farklılıkta, yani anlamdaki dolaylılıkta yatmaktadır:

- (23) Kimi ülkelerde, kimi gecelerde, kimi tutuklulara, kimi karakollarda, kimi polis memurları tarafından işkence yapılmaktadır.

(23)teki ifade, Uluslararası Af Örgütü'nün raporlarında rastlanabilecek bir deyişi yansıtırken (20)deki grafiti farklı zihinsel yolculukları başlatabilmekte ve işkence olgusuna farklı bir yolla karşı çıkmaktadır. İnsanları dil kullanımında kapalı ve dolaylı yollar aramaya yönlendiren yönetim biçimleri de grafiti türünden kullanımların doğup zenginleşmesine katkıda bulunmaktadır.

4. Sonuç:

Deyişsel bir özellik olarak ele almaya çalıştığımız *anlamda dolaylılık* olgusu, ağırlıklı olarak iki ölçüte dayanmaktadır:

- i. açık olarak düzeneklenen bilgi ile okurun kendi belleğinden bulup çıkarması beklenen bilgi arasında nasıl bir dengenin oluştuğu;
- ii. yazarın, okuyucusunun zihinsel süreçlerini ne ölçüde yönlendirdiği.

Birinci ölçüt sözkonusu olduğunda, şöyle bir genellemeye varılabilir: Söylem ne kadar örtülü ise, okurun üzerine düşecek çıkarımda bulunma görevi de o denli yoğun olacaktır. Okuru çok sayıda çıkarımla başbaşa bırakmak, yazarla okur arasındaki güven duygusunun bir göstergesidir. Anlaşılmama riskini beraberinde getirirse de, göze alınması gerekli olan bu risk sayesinde yazar ile okuru arasında bir güven ve bunun doğal bir sonucu olarak ta *zihinsel* bir yakınlık oluşacaktır. Burada sözü edilen yakınlık, bir tür sırdaşlığa dönüşebilir:

- (24) aaa,
nereden çıktı bu kargalar?..
Mustafa kovalamamış mıydı bunları?.. (Özdemiroğlu 1990: 10)

Yukarıdaki örnekte yazarın düşmüş görüldüğü şaşkınlık, *Mustafa* tarafından kovalanmış olan kargaların yeniden etrafta dolaşmaya başlamış olmaları biçiminde algılanabilir. Ancak, grafitinin yerini bulması için, okurdan bazı önemli çıkarımların tamamlanması beklenmektedir: Herhangi bir özel ad olan *Mustafa*'dan Mustafa Kemal'e, *kargadan* da kara renge ve tehditkar karanlığa ulaşılması grafitinin başarıya ulaşması için gerekli olmaktadır. Öte yandan, aynı grafitide, Tarih ders kitaplarında bıkkınlık yaratacak kadar yer bulan "dayının tarlasında karga kovalamak" senaryosunun alaya alındığını düşünmemek için de uygun gerekçeler aynı grafiti içinde yer almaktadır. Karar, elbette okurun kendi kararı olacak ve benimsenecek yorumlama(lar)nın doğrultusunda bir yakınlık ve sırdaşlık oluşacaktır. Gülmecenin ve şiirin varlık nedenine ilişkin sorular da bu bağlamda değerlendirilebilir.

Sözü edilen ölçütlerden ikincisi ise, okurun anlamlama süreçlerinde yapılan *ayarlar* ile ilgilidir. Buraya kadar aktardığımız örneklerde de görüldüğü gibi,

söylemin doğal akışı içinde yer alması beklenmeyen öğeler beklenmedik biçimde okurun karşısına çıkabilmekte ve sonuçta da bu *aykırılıklar* okur tarafından anlamlı bulunmaktadır:

- (25) Ey bu topraklar için toprağa düşmüş asker
Şimdi üzerinde turistler gezer (Üstündağ 1989: 121)
- (26) Yorgunum hayatım bu gece olmaz

Saçmalama Meryem yaa
Allahın dediği olur (Üstündağ 1989: 43)

türünden örnekler, *beklenmedik* açılımlar yoluyla dolaylılık kazanmakta ve bu nedenle de daha etkili olmaktadır.¹ Sözkonusu etkiye katkıda bulunan gülmece öğesini sadece çelişme kavramı ile açıklama çabalarına daha önceki bölümlerde karşı çıkmıştık. Gerekçe olarak da çelişen iki olayın içiçe girdiği her söylemde gülmecenin oluşmasının gerekmediğini söylemiştik. Çünkü çelişmeyi söylemdeki olaylar arasında değil sözkonusu edilen iki düşünceye iliştilirilen bakış açılarında aramak gerekmektedir. Tırnakiçi kullanımla ortaya sunulan bir düşünceye *ciddi* bir bakış açısı yüklenmekte, bu düşüncenin karşısına *ciddi olmayan* bir bakış açısıyla ikinci bir düşünce çıkarılmakta ve gülmece de bu *ciddilciddi olmayan* karşıtlığından kaynaklanmaktadır. Bu çelişmenin ortaya çıkabilmesi için tırnakiçi dil kullanımına yer verilmesi ve söylemin büyük ölçüde sezdirimlere dayanması, yani dolaylı olması gerekmektedir. Şiir dilinin de bu çerçevede ele alınması ve imge kavramına açık/örtülü söylem olgusu açısından bakılması yeni açılımları da beraberinde getirebilir.

¹ Söylemde *ilginçlik* ve *duygu* bağlantısı için bkz. Doğan 1992, Bölüm 4.

Kaynakça

- Berlyne, D.E. (1967). "Arousal and reinforcement". D. Levine, (haz) içinde *Nebraska Symposium on Motivation*. Lincoln, NE: University of Nebraska Press.
- Berlyne, D.E. (1969). "Laughter, humor and play". G. Lindzey and E. Aranson (haz) içinde *Handbook of social psychology*. (vol. 3). Reading, MA: Addison-Wesley.
- Blakemore, D. (1987). *Semantic Constraints on Relevance*. Oxford: Blackwell.
- Doğan, G. (1992). *The Pragmatics of Indeterminacy and Indirectness of Meaning: A Relevance-Theoretic Approach to Epigrams and Graffiti in Turkish*. Basılmamış Doktora Tezi. Manchester Üniversitesi.
- (1993). "Asafora". Ahmet Kocaman (haz) içinde, *Dilbilim Araştırmaları*, Ankara: Hitit Yayınevi.
- Doğan, G. ve C. Aksoy. (sürüyor). "Dil beğenisi ve anlamlandırma süreçleri".
- Leech, G. ve Short, M. (1981). *Style in Fiction*. London: Longman.
- Nash, W. (1985). *The Language of Humour: Style and Technique in Comic Discourse*. New York: Longman.
- Özdemiroğlu, V. (1990). *Kaldırım Yazıları*. İstanbul: Cep Kitapları.
- Özünü, Ü. (1990). "Klasik sözbilimin deyişbilimdeki uzantıları". Ahmet Kocaman (haz) içinde, *Dilbilim Araştırmaları*, Ankara: Hitit Yayınevi.
- (1991). "Türk gülmeceesinde duvar ve kaldırım yazıları". Ahmet Kocaman (haz) içinde, *Dilbilim Araştırmaları*, Ankara: Hitit Yayınevi.
- (1994). "Eleştirinin ve öncelemenin öncelemesi". *Edebiyat ve Eleştiri, Güz*, 29-35.
- Rothbart, M.K. (1977). "Psychological approaches to the study of humor". A.J. Chapman and H.C. Foot (haz) içinde *It's a Funny Thing, Humor*. Oxford: Pergamon.
- Raskin, V. (1984). *Semantic Mechanisms of Humor*. Boston: D. Reidel Publishing.
- Sperber, D. ve D. Wilson. (1986). *Relevance: Communication and Cognition*. Oxford: Blackwell.
- Üstündağ, M. (1989). *Heey! Kimil Zararlısı Olma.. Kimilda Biraz*. İstanbul: Güneş Yayınları.
- Wales, K. (1989). *A Dictionary of Stylistics*. London: Longman.
- Wilson, D. ve D. Sperber. (1989). "On verbal irony". *UCL Working Papers in Linguistics* 1, 96-119.